

NOTE ȘI REFLECȚII

NOTE DESPRE SINTEZĂ

DRAGOȘ POPESCU

Notes on Synthesis. The article presents an explanatory model for the Hegelian notion of synthesis, based on the triadic categorial model from *Wissenschaft der Logik*. This model can be compared with the Kantian model, and also with the post-Hegelian interpretation of the triad thesis–antithesis–synthesis.

Keywords: synthesis, category, categorial system, *Science of Logic*, transcendental idealism.

Ideea de sinteză provine din filosofie. De aici și-a făcut apariția și în alte domenii ale cunoașterii științifice sau artistice, unde este și azi utilizată curent, fără a da naștere la nedumeriri: se vorbește despre sinteză în chimie, istorie sau studiul literaturii, ca să evocăm, fără a ne referi la ele, numai trei.

În filosofie, după o perioadă de folosire intensă și, deseori, necritică, ideea de sinteză a început să fie privită cu neîncredere și chiar cu ostilitate, ca un gen de explicație artificială, care forțează faptele să i se conformeze, în loc de a se conforma faptelor. Se pot găsi, desigur, exemple care să dovedească abuzul de sinteză, mai ales în scrierile filosofice ale secolului trecut, în special cele aflate în descendența gândirii hegeliene. Căci lui Hegel i se datorează mult din prestigiul de care s-a bucurat sinteza. Deși ne-am putea întreba, în chip legitim: *cât* de hegeliene sunt asemenea scrieri?, un răspuns ar deplasa cercetarea noastră pe terenul istoriei filosofiei, care s-a practicat, deopotrivă, în exces, în trecutul nu prea îndepărtat. Scopul nostru este de a rămâne în cel al filosofiei propriu-zise.

Vom începe prin a propune un model pentru sinteză, considerată ca noțiune, deci mai curând din perspectiva științei logicii. Poziționarea este firească, întrucât cariera filosofică a sintezei a debutat, prin Kant, de la această disciplină filosofică.

Așadar, fie A și B două noțiuni.

Notele lui A sunt simbolizate de șirul: a_1, a_2, \dots, a_n .

De asemenea, notele lui B sunt: b_1, b_2, \dots, b_n .

Să presupunem că suma notelor noțiunii A și a notelor noțiunii B este echivalentă cu șirul notelor noțiunii C. În acest caz, să considerăm că C este sinteza lui A și B. Tradițional, totuși, sinteza n-a fost considerată ca o simplă însumare: $C = A + B$.

Proprietățile produsului sintezei (C) nu se obțin prin adăugarea mecanică a proprietăților componentelor sale (în cazul nostru, a notelor lui A și B). Un bun exemplu în acest sens este dat chiar de Kant, în *Critica rațiunii pure*. În cazul Totalității (T), sinteză a Multiplicității (M) și Unității (U), avem de-a face cu Multiplicitatea privită *ca* Unitate, nu cu Multiplicitatea *plus* o unitate. În locul Totalității ca adunare a Multiplicității cu Unitatea, adică:

$$T = M + U,$$

am avea de-a face, în cazul din urmă, doar cu o simplă adunare, și încă cea mai simplă dintre adunări, adiția unității:

$$T = M + 1.$$

De fapt, Totalitatea era, în sensul pe care ni-l propune Kant, Unitatea alcătuită din multipli, unificarea Multiplicității (multiplii reduși la elemente ale unui întreg). Mai potrivit ar fi să notăm astfel această sinteză:

$$T(U) = M,$$

deși, în cazul în care vedem Totalitatea ca Unitate în Multiplicitate (unitatea multiplilor, nu doar unificarea lor), putem s-o notăm:

$$T(M) = U.$$

Reanalizând modelul nostru pentru sinteza lui A și B prin prisma posibilității de a interpreta diferit raportul sintetic relevat la Kant, în cazul Totalității, în scopul de a evita problema apărută, putem introduce o restricție: *în cazul sintezei, spre deosebire de simpla sumă, șirurile notelor lui A și B alcătuiesc, fiecare în parte, o anumită ordine preexistentă sintezei. Sinteza (C), la rândul ei, reprezintă o nouă ordine, rezultat al contopirii unor ordini distincte*. În cazul în care însumarea celor două șiruri ar fi fost întâmplătoare, în C notele lui A și B s-ar fi regăsit într-un nou șir al șirurilor lui A și B:

$$C = a_1, a_2, \dots, a_n, b_1, b_2, \dots, b_n, \quad (1)$$

sau:

$$C = b_1, b_2, \dots, b_n, a_1, a_2, \dots, a_n, \quad (2)$$

sau, amestecând componentele lui A și B:

$$C = a_1, b_1, b_2, b_3, a_2, b_n, \dots, a_n, \quad (3)$$

sau oricare altă combinație aleatorie.

Dar, considerând restricția pe care am introdus-o, o primă remarcă este că, pentru a putea vorbi despre sinteză, logica clasică a noțiunii are nevoie de unele completări. O a doua remarcă este că procesul sintetic este ireversibil. Să discutăm mai amănunțit cele două remarci.

Nota 1. În teoria clasică a noțiunii nu întâlnim cerința explicită ca notele unei noțiuni să alcătuiască o listă completă și ordonată. Mai degrabă, o asemenea listă este prezumată ca realizabilă în teorie, nu în practică. O noțiune, în sens clasic, se obține prin definiție, iar cerința clasică a definirii este de a se identifica genul proxim și

diferența specifică. Nu dispunem de nici o noțiune care să întrunească toate notele și, mai mult, este problematic dacă *putem* dispune de o asemenea noțiune.

Pe de altă parte, în cazul lui Kant, nu avem de-a face cu noțiuni în sens comun. Totalitatea, Unitatea și Multiplicitatea sunt *categorii*, nu noțiuni comune. Ca atare, ele nu au un gen proxim; cu toate acestea, Totalitatea este mai cuprinzătoare decât Unitatea și Multiplicitatea, luate fiecare separat. Și, mai mult, atributul „mai cuprinzător” pe care l-am folosit, nu are un sens pur cantitativ, ci dă un înțeles nou atât Unității (care include Multiplicitatea), cât și Multiplicității (care include și Unitatea), ceea ce nu se întâmpla cu Unitatea și Multiplicitatea luate separat.

Nota 2. Odată constituită noțiunea sintetică, ea se bucură de proprietățile unei noțiuni autentice: ca atare, este indestructibilă, nu mai poate fi desfăcută în componentele care au alcătuit-o. De asemenea, și acestea rămân în continuare noțiuni. Multiplicitatea și Unitatea nu sunt anulate prin constituirea Totalității. Prin urmare, sinteza este un procedeu de îmbogățire a fondului de noțiuni, nu unul prin care noțiunile se reduc din punct de vedere numeric.

Dacă respectăm restricția, sinteza dintre A și B are o configurație precisă, din care se poate recupera regula reunirii celor două noțiuni anterioare. De exemplu:

$$C = a_1, b_1; a_2, b_2; \dots a_n, b_n, \quad (4)$$

sau:

$$C = a_1, b_2; a_2, b_1; \dots a_n, b_{n-1}, \quad (5)$$

sau:

$$C = a_1, a_2, b_1, b_2; \dots a_{n-1}, a_n, b_{n-1}, b_n \quad (6)$$

ș.a.m.d.

Fiecare configurație de mai sus este o sinteză aparte, nereductibilă la alta. Ea este dată de însăși regula reunirii, în C, a notelor lui A și B. Din imensul număr de combinații posibile, probabil că foarte puține îndeplinesc condițiile logice pentru a fi recunoscute ca noțiuni. *De drept* însă, sau formal, fiecare combinație se poate considera sinteză întrucât i se poate indica regula de constituire. Tot formal privind chestiunea, îmbogățirea prin sinteză a fondului de noțiuni, semnalată de **Nota 2**, devine acum o adevărată proliferare necontrolată, cu atât mai mult cu cât, *de fapt*, evenimentul sintezei ne apare ca unul mai curând rar.

Posibilitatea de a constitui arbitrar listele de note, precum și o regulă de asamblare a notelor lui A și B în sinteza C explică, probabil, existența nenumăratelor încercări de sinteză decelabile în istoria filosofiei, dintre care multe s-au dovedit puțin rezistente la analize mai serioase. Cu cât lista notelor unei noțiuni este mai incompletă, cu atât enunțarea unei reguli de constituire a eventualei sinteze este mai expusă infirmării. În orice caz, modelul pe care-l propunem prilejuiește următoarea observație:

Nota 3. În cazul în care o noțiune intră în procesul sintezei, este necesar să se indice cu precizie toate notele care o compun. În caz contrar, regula de constituire a produsului sintetic nu este completă și, de fapt, sinteza nu se realizează.

Recombinarea notelor lui A și B în C ne obligă să notăm și altceva:

Nota 4. Noua structură în care se regăsesc componentele lui A și B le conferă acestora o funcție nouă, diferită de cea pe care elementul respectiv o îndeplinea originar. Astfel, funcția lui a_n în A este diferită de funcția lui a_n în C, iar funcția lui b_n în B diferită de funcția lui b_n în C.

Într-adevăr, dacă în cadrul lui A și B, a_n , respectiv b_n îndeplinesc funcția de membri ai șirurilor a_1, a_2, \dots, a_n , respectiv b_1, b_2, \dots, b_n , în cadrul lui C situația se schimbă.

Astfel, în cazul în care luăm ca referință (4), elementul $[a_n, b_n]$ reprezintă o unitate a șirului; în cazul (5) elementul $[a_n, b_{n-1}]$, iar în cazul (6) avem ca element $[a_{n-1}, a_n, b_{n-1}, b_n]$, mai complex decât în cazurile anterioare. Sinteza antrenează, așadar, o redefinire a componentelor elementare ale noțiunilor care intră în sinteză. Din perspectiva noțiunii C, notele care alcătuiesc A și B nu mai sunt elemente. Dar, într-o perspectivă pur aritmetică, suma notelor lui A și B coincide cu suma notelor lui C.

II.

Așa cum am menționat mai sus, în cazul categoriilor Cantității ale lui Kant nu aveam de-a face cu noțiuni comune. Categoriile, în sensul lor clasic, sunt predicate, adică se afirmă despre noțiuni, determinându-le. Ca atare, ele nu au note, ci abia prin predicare conferă note noțiunilor despre care se predică. De aceea, s-ar putea afirma, din perspectiva modelului nostru, că nici Multiplicitatea, nici Unitatea nu erau categorii în sensul deplin al cuvântului, ci abia Totalitatea este categorie, atunci când se predică despre Unitate, respectiv Multiplicitate. Constatate valabilă și pentru celelalte categorii kantiene, din listele Calității, Relației și Modalității. O categorie este, așadar, în prealabil, un produs sintetic, pentru a se putea afirma despre, determinând noțiunea comună.

Kant ocolește dificultățile pe care le prilejuiește această constatare, postulând o sinteză pură *a priori*. Ea efectuează operația prealabilă de constituire a categoriilor și, pentru a nu conduce la un reproș privitor la o posibilă definiție *idem per idem*, este plasată pe domeniul imaginației. Prin urmare, sinteza originară ar fi un produs al imaginației, nu al gândirii. Categoriile devin instrumente ale facultății noastre de cunoaștere, nefiind interzis ca sinteza să aibă loc și între entități de origine diferită: inteligibilă, respectiv sensibilă. Dimpotrivă, cu excepția constituirii categoriilor însele (văzute drept concepte pure ale intelectului), toate noțiunile sunt produse sintetice ale gândirii și sensibilității (chiar și noțiunile fundamentale ale matematicii și fizicii, întrucât spațiul și timpul sunt forme ideale ale sensibilității). Ideile nu sunt noțiuni în adevăratul sens al cuvântului tocmai pentru că ele nu au nici un fel de componentă sensibilă.

Pentru Kant, domeniul transcendențial (al noțiunilor fundamentale din matematică și fizică) devine de importanță vitală, luând locul transcendenței tradiționale, în care sintezele se efectuau exclusiv pe planul gândirii, fără referință la sensibilitate. Ideile au, în conformitate cu doctrina kantiană, doar o funcție regulativă, ceea ce înseamnă că sintezele efectuate la acest nivel sunt doar orientative pentru cunoaștere, fără să fie propriu-zis cunoaștere.

Modelul nostru de sinteză nu se află în concordanță cu cel kantian. Noi am luat în considerare doar noțiuni considerate din punct de vedere logic, nu am făcut apel la imaginație, nici la sensibilitate. Principalul reproș pe care idealismul transcendențial

kantian i l-ar putea aduce în acest context este că în el nu se găsește nici un fel de indicație cu privire la operatorul sintezei. Ce anume organizează reconfigurarea șirurilor prezentate mai sus sau, cu alte cuvinte, cum se constituie regula de reconfigurare? Dacă răspunsul este că gândirea efectuează operațiile, atunci orice produs sintetic este strict ideal și nu avem de-a face cu nici o cunoaștere, ci numai cu o combinatorică de concepte, care nu ne spune nimic cu privire la realitate.

Obiecția este corectă din punct de vedere kantian. Dar să examinăm problema și dintr-o altă perspectivă. Să acceptăm că rezultatul sintetic este strict ideal. Succesiunea sintezelor alcătuiește treptat un sistem. Dacă noțiunile puse în joc sunt categorii, atunci rezultatul este un sistem categorial, mai exact unul fără un corespondent extra-ideal. Nimic nu interzice însă ipoteza că ar putea exista o corespondență între el și real. Deocamdată nu discutăm această ipoteză, ci doar reconstituim sistemul categorial. Însă vom reveni asupra ei. Desigur, notațiile noastre convenționale (A, B, C, a_n, b_n etc.) corespund unor categorii și determinații categoriale, ale căror echivalențe nu le reproducem aici. Să trecem la lucru!

III.

Sistemul categorial pe care-l vom reconstitui aici este, bineînțeles, cel hegelian. El figurează în celebra *Știință a logicii* și reprezintă replica dată de Hegel idealismului transcendent al lui Kant. Sistemul categorial al lui Hegel este triadic, adică operează cu trei categorii fundamentale. Dar, totodată, la Hegel avem de-a face cu două liste a câte trei categorii, corespunzătoare Ființei, respectiv Esenței. Raporturile dintre ele dau conținutul Logicii obiective. Iată listele juxtapuse:

FIINȚA (A)	ESENȚA (B)
Calitatea (A_1)	Esența ca reflectare în ea însăși (B_1)
Cantitatea (A_2)	Fenomenul (B_2)
Măsura (A_3)	Realitatea (B_3)

Sintezele, cum ne putem da seama, vor apărea între aceste categorii. Fiindcă nu ne interesează, pentru moment, semnificația general-filosofică a sistemului, ci numai modul de realizare a sintezelor, vom nota categoriile din lista ființei cu A_1, A_2, A_3 și pe cele din grupul Esenței cu B_1, B_2, B_3 . Determinațiile celor șase categorii (de asemenea câte trei) sunt, respectiv,

pentru A_1 : a_1, a_2, a_3 ;

pentru A_2 : a_{11}, a_{12}, a_{13} ;

pentru A_3 : a_{21}, a_{22}, a_{23} ;

iar pentru B_1 : b_1, b_2, b_3 ;

pentru B_2 : b_{11}, b_{12}, b_{13} ;

pentru B_3 : b_{21}, b_{22}, b_{23} ,

iar combinațiile, pentru $A_1 - B_1$: $[a_1 b_1]; [a_2, b_2]; [a_3, b_3]$;

pentru $A_2 - B_2$: $[a_{11} b_{11}]; [a_{12}, b_{12}]; [a_{13}, b_{13}];$

pentru $A_3 - B_3$: $[a_{21} b_{21}]; [a_{22}, b_{22}]; [a_{23}, b_{23}].$

Regula după care se realizează cele nouă elemente ale celui de-al treilea grup (sinteze) este asocierea determinațiilor care corespund primelor două grupuri. Pentru Hegel, Esența este adevărul Ființei – aceasta fiind formula pe baza căreia se petrece asocierea. În conformitate cu această formulă, determinațiile categoriilor Ființei sunt afirmate (adică considerate ca *fiind*), iar cele ale Esenței le determină (adică considerate ca *adevărate*).

În fapt, asocierea pe care am realizat-o mai sus reprezintă doar parțial o suită de sinteze. Fiindcă ea este mai mult o enumerare a unor combinații de determinații, fără evidențierea mai exactă a raporturilor dintre elemente. Or, raporturile dintre elemente se precizează numai indicând care dintre categorii determină și care este determinată. Progresia în determinare este urmărită de Hegel în Logica subiectivă, iar etapele ei se numesc Concept, Judecată, Silogism.

Conceptul

Rezultatul procesului care se desfășoară în Concept este constituirea Particularității, Individualității și Universalității, în funcție de determinarea elementelor unele de către altele. Pentru a face vizibil procesul, notăm categoria determinantă, împreună cu elementele ei, cu bold:

$$\begin{aligned} A_1 - \mathbf{B}_1: [\mathbf{a}_1, \mathbf{b}_1]; [\mathbf{a}_2, \mathbf{b}_2]; [\mathbf{a}_3, \mathbf{b}_3] &= \text{procesul constituirii } \textit{Particularității}; \\ A_2 - \mathbf{B}_2: [\mathbf{a}_{11}, \mathbf{b}_{11}]; [\mathbf{a}_{12}, \mathbf{b}_{12}]; [\mathbf{a}_{13}, \mathbf{b}_{13}] &= \text{procesul constituirii } \textit{Individualității}; \\ A_3 - \mathbf{B}_3: [\mathbf{a}_{21}, \mathbf{b}_{21}]; [\mathbf{a}_{22}, \mathbf{b}_{22}]; [\mathbf{a}_{23}, \mathbf{b}_{23}] &= \text{procesul constituirii } \textit{Universalității}. \end{aligned}$$

Judecata

Există nouă tipuri de judecată. Fiecare dintre ele reprezintă o determinare suplimentară a elementelor. Predicatele judecăților sunt determinantele din procesul anterior, al Conceptului. Evidențiem progresia determinărilor cu bold. Avem:

$$\begin{aligned} A_1 - \mathbf{B}_1: [\mathbf{a}_1, \mathbf{b}_1]; [\mathbf{a}_2, \mathbf{b}_2]; [\mathbf{a}_3, \mathbf{b}_3] &= \text{judecata pozitivă}; \\ A_1 - \mathbf{B}_1: [\mathbf{a}_1, \mathbf{b}_1]; [\mathbf{a}_2, \mathbf{b}_2]; [\mathbf{a}_3, \mathbf{b}_3] &= \text{judecata negativă}; \\ \mathbf{A}_1 - \mathbf{B}_1: [\mathbf{a}_1, \mathbf{b}_1]; [\mathbf{a}_2, \mathbf{b}_2]; [\mathbf{a}_3, \mathbf{b}_3] &= \text{judecata infinită}; \\ A_2 - \mathbf{B}_2: [\mathbf{a}_{11}, \mathbf{b}_{11}]; [\mathbf{a}_{12}, \mathbf{b}_{12}]; [\mathbf{a}_{13}, \mathbf{b}_{13}] &= \text{judecata singulară}; \\ A_2 - \mathbf{B}_2: [\mathbf{a}_{11}, \mathbf{b}_{11}]; [\mathbf{a}_{12}, \mathbf{b}_{12}]; [\mathbf{a}_{13}, \mathbf{b}_{13}] &= \text{judecata particulară}; \\ \mathbf{A}_2 - \mathbf{B}_2: [\mathbf{a}_{11}, \mathbf{b}_{11}]; [\mathbf{a}_{12}, \mathbf{b}_{12}]; [\mathbf{a}_{13}, \mathbf{b}_{13}] &= \text{judecata universală}; \\ A_3 - \mathbf{B}_3: [\mathbf{a}_{21}, \mathbf{b}_{21}]; [\mathbf{a}_{22}, \mathbf{b}_{22}]; [\mathbf{a}_{23}, \mathbf{b}_{23}] &= \text{judecata categorică}; \\ A_3 - \mathbf{B}_3: [\mathbf{a}_{21}, \mathbf{b}_{21}]; [\mathbf{a}_{22}, \mathbf{b}_{22}]; [\mathbf{a}_{23}, \mathbf{b}_{23}] &= \text{judecata ipotetică}; \\ \mathbf{A}_3 - \mathbf{B}_3: [\mathbf{a}_{21}, \mathbf{b}_{21}]; [\mathbf{a}_{22}, \mathbf{b}_{22}]; [\mathbf{a}_{23}, \mathbf{b}_{23}] &= \text{judecata disjunctivă}. \end{aligned}$$

La finalul procesului judecății, se remarcă faptul că toate elementele constitutive ale categoriilor au fost progresiv determinate. Judecățile infinită, singulară și disjunctivă au ambele categorii complet determinate, în sensul că au primit, ca predicate, toate determinațiile deja determinate. Aceste trei judecăți încheie, fiecare în parte, procesul de determinare la care sunt supuse elementele categoriilor în sistemul hegelian. Cu toate acestea, procesul nu se încheie, ci continuă cu silogismul.

Silogismul

În silogismul Logicii subiective se petrece un eveniment neașteptat. $[A_1 - B_1]$, $[A_2 - B_2]$, $[A_3 - B_3]$ reproduc, la rândul lor, procesul pe care l-am întâlnit deja în Concept. De-abia acum avem de-a face cu categoriile la adevărata lor putere de cuprindere. Determinarea lor reciprocă exprimă constituirea integrală a unei lumi, pe care Hegel o numește Obiectivitate.

Sunt trei perspective categoriale asupra Obiectivității, echivalate de Hegel cu cele trei figuri silogistice: Mecanismul, Chimismul, Teleologia. Marcăm, spre deosebire de pașii anteriori, elementul determinant (denumit de Hegel *termen mediu*) tot prin bold, dar printr-un font diferit, deoarece toate componentele procesului au fost deja determinate. De acum, ne aflăm pe un alt plan, în care categoriile Logicii obiective, complet determinate, funcționează ca întreguri pentru un nou proces de sinteză:

Mecanismul: $[A_1 - B_1]$, $[A_2 - B_2]$, $[A_3 - B_3]$

Chimismul: $[A_1 - B_1]$, $[A_2 - B_2]$, $[A_3 - B_3]$

Teleologia: $[A_1 - B_1]$, $[A_2 - B_2]$, $[A_3 - B_3]$.

Întreaga dezvoltare de mai sus face clar faptul că $[A_1 - B_1]$, $[A_2 - B_2]$ și $[A_3 - B_3]$ sunt structuri categoriale distincte și că, văzute ca întreguri, pot să joace în continuare rolul de determinate și determinatoare, întrucât nu sunt structuri identice (singura situație în care a determina și a fi determinat este același lucru în fond, iar procesul sintezei devine redundant, o simplă repetiție a aceluiași).

IV.

Sistemul hegelian a fost interpretat tradițional ca produsul succesiunii teză – antiteză – sinteză. Acest model este, desigur, o simplificare a procesului pe care l-am parcurs mai sus. Mai mult, în afară de faptul că simplifică procesul, el conține și o eroare: categoriile care intră în sinteză fac parte din liste diferite (Ființă și Esență), nu din aceeași listă, cum s-a presupus. Dacă facem abstracție de eroarea de interpretare, nu renunțăm să punem, totuși, întrebarea: cum se pot regăsi tezele și antitezele în acest sistem?

La nivel categorial nu putem vorbi despre teze și antiteze între categoriile aceleiași liste (Ființa, respectiv Esența) sau celor două liste (Ființa și Esența). Calitatea și Cantitatea, bunăoară, ori Esența ca reflectare în sine însăși și Fenomenul nu sunt enunțuri, astfel încât să se poată contrazice. Pe de altă parte, chiar relaxând sensul contradicției, nu structura Calității diferă de cea a Cantității (ambele au câte trei elemente), ci diferă numai listele de determinații ale fiecăreia. Din punct de vedere formal, Cantitatea și Calitatea nu sunt în contradicție. În schimb, componentele Cantității și Esenței ca reflectare în ea însăși nu numai că diferă, dar cele din urmă sunt afirmate ca adevărul celor dintâi. Or, contradicția este acel raport de opoziție în care, dacă un membru este afirmat ca adevărat, celălalt este obligatoriu fals.

Revenind la notația noastră simbolică, contradicția se exprimă în modelul pe care l-am propus la nivelul *enuunțurilor* de tipul:

$$\begin{array}{lll} A_1 \text{ este } A_1 - B_1, & \text{și respectiv,} & B_1 \text{ este } A_1 - B_1, \\ A_2 \text{ este } A_2 - B_2, & \text{și respectiv,} & B_2 \text{ este } A_2 - B_2, \\ A_3 \text{ este } A_3 - B_3, & \text{și respectiv,} & B_3 \text{ este } A_3 - B_3, \end{array}$$

și, mai departe:

$$\begin{array}{lll} A_1 - B_1 \text{ este } A_1 - B_1 & \text{și, respectiv,} & A_1 - B_1 \text{ este } A_1 - B_1, \\ A_2 - B_2 \text{ este } A_2 - B_2 & \text{și, respectiv,} & A_2 - B_2 \text{ este } A_2 - B_2, \end{array}$$

ș.a.m.d., ceea ce ne prilejuiește următoarea observație:

Nota 5. În modelul propus, contradicția se exprimă la nivelul enunțurilor despre structuri categoriale, nu la nivelul structurilor categoriale însele, care se află în proces continuu de transformare. Pentru a obține contradicția, este necesar să întrerupem procesul și să afirmăm un moment al lui. Afirmarea momentului este contrazisă de momentul următor, întrucât îl afirmăm. Astfel, contradicția apare între diferite enunțuri cu privire la starea sistemului în diferite momente. Contradicția nu este dată de structura sistemului, ci de interpretarea lui.

Ar fi interesant de aplicat această observație la antinomiile kantiene; din păcate nu dispunem de spațiul necesar pentru a o face aici.

V.

Sistemul nostru nu are, așa cum arătam, nici un fel de corespondență extra-ideală. Între procesele descrise și ceva exterior sistemului nu sunt presupuse nici un fel de raporturi.

Cu toate acestea, ne putem întreba: ce reprezintă sistemul nostru de categorii care se determină treptat unele pe altele drept Concept, Judecată, Silogism?

În primul caz, componentele B determină componentele A. Acestea din urmă sunt, așadar, potrivit statutului lor, subiectul.

În cazul al doilea, componentele determinate ale subiectului stau, succesiv, ca determinatoare pentru subiectul însuși, iar în cazul al treilea subiectul se determină integral ca subiect.

Admițând că modelul exprimă procesul gândirii, fiecare caz reprezintă una dintre modalitățile posibile de raportare a gândirii la sine însăși: **1.** ca fiind determinată de ceva exterior (obiectul), adică pur receptivă; **2.** ca determinându-se pe sine însăși drept obiect și, în final: **3.** ca determinând obiectul. Nu este necesară postularea unei sinteze pure *a priori*, care să efectueze sintezele. Este necesară, în schimb, lista completă de categorii și determinații categoriale.

Fiecare dintre cele trei modalități (sau momente, etape, faze) are proprietățile sale și finalitățile sale, dacă le privim ca întreguri. Subiectul etapei întâi tinde către obținerea determinațiilor categoriale, cel al etapei a doua către obținerea regulii (legii) de obținere a determinațiilor, iar cel de-al treilea către obținerea totalității structurate a determinațiilor.